

سید محمود سجادی

سیر تاریخی غزل اجتماعی

شهد و اما شوکران

به وجود می‌آید: «فکر» و «احساس» یا با منشأ صوری و مکانیکی «مغز» و «قلب». پس طبیعی است که شعر هم برخاسته از این دو عامل ممتاز، مهم و تعیین‌کننده باشد، مانند اشعار مولانا، سعدی، حافظ، صائب و... که جنبه فکری و عاطفی آنها به طور توأمان و نیز امتزاج تفکیک‌ناپذیرشان کاملاً محسوس است.

غزل زبان زیبایی است و پرچم عشق. شاعران غزل‌سرا در پیشینه دراز آهنگ شعر پارسی معمولاً مردانی - یا زنانی - هستند اهل قبیله عشق و زیبایی‌ستایی و لذت یا رنج‌گرایی. غزل بیانیه عشق است و زیبایی و احساسات حادث شده به تبع زیبایی و عشق. غزل از عشق می‌گوید و از ارتباطات بشری در قالب محدود یا گسترده. محدوده آن به یک فرد مربوط است مثل معشوق و گستره آن به مردم مرتبط است و جامعه. در میدان گسترده آن در غزل فارسی در کنار توصیف معشوق و ستایش او گاه غم‌ها، رنج‌ها، بئالشکوی‌ها

در تاریخ ادبیات منظوم ایران، غزل به طور مألوف و عرفی و عادت‌ی، قالب عشق و دلدادگی و زیبایی و طنازی و رعنایی است. دوست داشتن و دوست داشته شدن، ناز و نیاز معشوق و عاشق، حدیث وصال و هجران، دقایق زودگذر و فرار وصال و شب‌های سیاه و دیرپای هجر، اشک و آه عاشق در دوری از معشوق و شوق و بی‌تابی در انتظار وصال. اشعار غنایی و عمدتاً غزل و تغزل بازگوکننده تأثرات و احساسات عمیق شاعر و عواطف بیدار و زلال او نسبت به انسان - انسان از جنس مخالف -، علائق مشترک روحی و عاطفی، طبیعت و زیبایی‌های آن است و طبیعت به اضافه انسان، انسان به اضافه عشق و عشق به اضافه بیم و رجاء، و این همه گنجانده شده در قالبی با توانش بیش از دویست بحر از پنج تا پانزده بیت و خصوصیات دیگر که در کتاب‌های بلاغی و بدیعی شرح داده شده‌اند. انسان - شاکله بفرنج، مبهم و اسرارآمیز انسان - از دو پدیده مهم

شهد اما شوکران
(غزل اجتماعی معاصر
از عهد مشروطه تا دهه هفتاد)
مهد مظفری ساوجی
چاپ اول ۱۳۸۳
تهران، کتابسرای تندیس

و از این لحاظ شهرتی دیرسال دارد از نظر خلق غزل‌های اجتماعی و سیاسی نیز به طور موازی در مطمح نظر و علاقه‌مندی مردم قرار گرفته است.

گردآوری اشعار دلنشین از سوی شاعران، ادیبان و شعر دوستان در کشور ما سابقه‌ای دیرینه دارد و به نظر می‌رسد که چون امکان در اختیار داشتن دیوان‌های شاعران - با توجه به دست‌نویس بودن، کمبود کاغذ و جوهر و مشکلات دیگر و دیگر - کاری دشوار و شاید هم غیرممکن بوده علاقه‌مندان به وادی شعر و ادبیات، اشعار نخبه را اغلب با شرح احوالی کوتاه از سراینندگان آنها در دفتری گردآورده و در هر فرصتی که توانسته‌اند مورد مطالعه قرار داده‌اند، به نظر می‌رسد واژه «سقیفه»^۴ مشعر بر همین اشعار منتخب باشد. این گردآوری و انتخاب با محورها و اعتبارهای مختلف از جمله: حیطه‌های جغرافیایی، موضوعات مندرج در اشعار، شرایط شغلی،

و مضامینی از این دست هم آمده است. کما اینکه در نمونه‌های قدیم غزل فارسی می‌توانیم در مواردی مسائل اجتماعی و سیاسی و حکمی و دینی و کلامی را هم ببینیم. اما به هر حال در دیرینگی و در ذهن و حافظه تاریخی ملت ما غزل با عشق و دلدادگی اقتران و امتزاجی بسیار نزدیک دارد. شاعران متأخر و معاصر ایران کوشیده‌اند تا با ایجاد تنوع و تحول در غزل فارسی از این قالب مألوف، مانوس، ساده و دوست‌داشتنی هدف‌های اجتماعی و سیاسی خود را مطرح کنند و «غزل متعهد» را به وجود آورند که این پدیده به خصوص از زمان مشروطه و اواخر دوران قاجار تاکنون ادامه داشته است و به ویژه در دهه‌های اخیر غزل اجتماعی و سیاسی جایگاه و پایگاه استوار و گسترده خود را در میان مردم و جامعه شعر دوست ادب‌گرای باز کرده است. نتیجه اینکه در دوران معاصر مثلاً هوشنگ ابتهاج (هـ. الف. سایه) که یکی از چهره‌های پیشاهنگ شعر نوی فارسی است

- اجتماعی، نسبی و حَسَبی شاعران و انگیزه‌های دیگر به وجود آمده‌اند که بسیاری از این سفینه‌ها یا تذکره‌ها در تاریخ ادبیات منظوم ایران مورد ذکر و استناد و مراجعه قرار گرفته‌اند، از جمله:
۱. *لباب الالباب* از محمد عوفی که در اوایل قرن هفتم قمری تهیه و تدوین شده و علامه محمد قزوینی در ۱۳۲۱ ق. در لیدن آن را تصحیح کرده و بر آن حاشیه نوشته است.
  ۲. *تذکره الشعراء* دولت‌شاه سمرقندی که در ۸۲۹ ق. نگاشته شده است.
  ۳. *مجالس النفاثس* تألیف امیرعلی شیروانی به زبان ترکی در ۸۹۶ که فخری بن امیری در ۹۲۷ ق. آن را با عنوان لطائف نامه به فارسی ترجمه کرده است.
  ۴. *جواهرالعجایب* یا *تذکره النساء* تألیف فخری امیری که به تاریخ فخری نیز شهرت دارد و اولین کتابی است که از شعر و شاعران زن سخن می‌گوید.
  ۵. *تحفه سامی* شرح احوال شعرای بعد از قرن نهم تا سال ۹۵۷ ق. که *تکملة تذکره الشعراء* دولت‌شاه و تألیف سام میرزا صفوی پسر شاه اسماعیل صفوی است و مرحوم وحید دستگردی اولین بار آن را تصحیح و تحشیه کرده و در تهران به چاپ سربی رسانده است.
  ۶. *مذکر الاحباب* شرح حال شعرای زمان امیرعلیشیر نوائی تا سال ۹۷۴ ق. تألیف نزاری بخارایی.
  ۷. *نفاثس المآثر* شرح احوال شعرای ایرانی عصر اکبرشاه و اسلافش تألیف میرزا علاءالدین قزوینی
  ۸. *خلاصة الاشعار* و *زبدة الافکار* از تقی‌الدین کاشی در ۹۸۵ ق. که بعداً تکمیل شده است.
  ۹. *هفت اقلیم*، تألیف امین احمد رازی، ۱۰۰۴ ق.
  ۱۰. *مجالس المؤمنین*، شرح حال مشاهیر شیعه و شاعران معروف ایرانی تا عصر صفویه، تألیف قاضی نورالله شوشتری در سال‌های ۹۹۳ تا ۱۰۱۰ ق.
  ۱۱. *خزینه گنج*، شرح احوال شعرای قرون ۸ و ۹ و ۱۰ از الهی حسینی.
  ۱۲. *پنخانه*، تذکره عمومی با نمونه‌ها و منتخبات که محمد صوتی و حسن بیک در قرن ۱۱ تألیف آن را آغاز کرده‌اند و عبدالله گجراتی آن را تکمیل کرده است.
  ۱۳. *مجمع الشعراء* جهانگیری از قاطع، شرح احوال مداحان دربار جهانگیرشاه.
  ۱۴. *طبقات شاه جهانی*، ترجمه شاعران دربار تیموریان تا شاه جهان تألیف محمدصادق در قرن ۱۱ ق.
  ۱۵. *مرآة العالم* تألیف محمدبقاء که تاریخی عمومی تا اواخر قرن یازدهم است و لاحق‌های در تاریخ شعرا دارد.
  ۱۶. *جامع مفیدی* در تاریخ و شرح حال فضلا و شعرای یزد تألیف محمد مفید مستوفی یزدی در قرن ۱۱.
  ۱۷. *تذکره نصرآبادی* شرح حال زمان مؤلف، محمدطاهر نصرآبادی، ۱۰۹۳-۱۰۸۳.
  ۱۸. *مرآة جهان نما تکملة مرآة العالم* محمد بقاء
  ۱۹. *مرآة الخیال* تألیف شیرخان لودی تذکره عمومی با لاحق‌های در ترجمه شاعران معروف.
  ۲۰. *کلمات الشعراء* ترجمه شعرای ایرانی دربار جهانگیر و شاه عالم و عالم‌گیر، تألیف و تکمیل محمدافضل سرخوش در قرن ۱۱.
  ۲۱. همیشه بهار، ترجمه شعرای ایرانی دربار جهانگیر تا جلوس محمدشاه هند.
  ۲۲. *سفینه خوشگو* در سه جلد تألیف یافته در اواسط قرن ۱۲.
  ۲۳. *تذکره ندرت* تألیف علی فطرت.
  ۲۴. *ریاض الشعراء* علی قلی خان والہ گرجستانی، قرن ۱۲.
  ۲۵. *منتخب الاشعار* تألیف محمدعلی خان مبتلای مشهدی، قرن ۱۲.
  ۲۶. *تذکره حسینی*، میرحسین دوست سنبلی، قرن ۱۲.
  ۲۷. *مجمع النفاثس*، تذکره عمومی، سراج‌الدین علیخان آرزو.
  ۲۸. *تذکره المعاصرین*، شرح حال شاعران معاصر تألیف شیخ محمدعلی حزین لاهیجی.
  ۲۹. *سرو آزاد*، ترجمه برخی از شعرای هند، تألیف آزاد بلگرامی.
  ۳۰. *دقائق الاشعار* منتخباتی از نمونه‌های بدیع نظم و نثر فارسی تألیف میرعبدالوهاب.
  ۳۱. *مقالات الشعراء*، ترجمه حال و نخب‌های از شعرای ایران در سند، میرعلی شیر قانع.
  ۳۲. *حدائق الصفا*، تاریخ عمومی با لاحق‌های در شرح احوال شعرای ایران، تألیف یوسفعلی بن غلامعلی خان.
  ۳۳. *خزانه عامره*، تذکره عمومی تألیف غلامعلی آزاد بلگرامی.
  ۳۴. *مرآة الصفا*، تذکره شعرای ایران تألیف محمدعلی بن محمدصادق.
  ۳۵. *آتشکده*، تذکره عمومی تألیف لطفعلی بیک آذر بیگدلی.
  ۳۶. *لب لباب*، منتخب از *ریاض الشعراء*، تألیف قوام‌الدین‌علی.
  ۳۷. *انیس الاحیاء*، ترجمه شعرای زمان مؤلف (در قرن ۱۳ تکمیل شد).
  ۳۸. *خلاصة الکلام*: تعریف ۷۸ مثنوی فارسی از داستانی و حماسی و عرفانی تألیف علی ابراهیم خان خلیل.
  ۳۹. *عقد نریا*، ترجمه شعرای ایرانی هند از زمان محمدشاه تا زمان شاه عالم.
  ۴۰. *صحف ابراهیم*، تذکره عمومی شامل شرح حال ۳۲۷۸ شاعر ایرانی تألیف علی بن ابراهیم خان خلیل مؤلف *خلاصة الکلام*.
  ۴۱. *خلاصة الافکار*، تذکره عمومی حاوی شرح حال ۳۱۴۷ شاعر قرن ۱۳ ق تألیف علی احمد خان هاشمی.

- ۱۱۸
- آداب تالیف
مردانه، شهرپور و مهر
۱۳۸۵

۴۲. تذکره احمد اختر، شرح حال شعرای زمان فتحعلی شاه قاجار.

۴۳. ریاض الوفاق، شرح حال شعرای ایرانی زمان مؤلف، ذوالفقار علی همت در کلکته.

۴۴. تذکره دلگشا، ترجمه شعرای دوره فتحعلی شاه، تألیف علی اکبر شیرازی.

۴۵. صبح وطن، تذکره شماری از شعرای ایرانی در هند تألیف محمد قوچ خان اعظم.

۴۶. مجمع الفصحاء آخرین تذکره عمومی معتبر تألیف رضاقلی خان هدایت (معروف به لاله باشی) در دو جلد که شهرت گسترده‌ای دارد و هنوز هم به رغم کمی‌ها و کاستی‌هایش مورد اعتنا و مراجعه است.

۴۷. ریاض العارفین تذکره‌ای دیگر از همین مؤلف یعنی رضاقلی خان هدایت در ترجمه حال عارفان و شاعران عارف مسلک ایران که شهرت شاعری و عارفی آنها توأم است.

۴۸. خیرات حسان، مجموعه‌ای است از شعرهای شاعران زن در طول تاریخ ادب ایران که محمدحسن خان صنیع‌الدوله (اعتمادالسلطنه بعد) در دو مجلد به خوبی و پاکیزگی گردآوری کرده است.

و ده‌ها سفینه و تذکره و مجموعه منتخب دیگر که فعلاً جای شرح و احصای آنها نیست. به یاد دارم در سال‌های کودکی‌ام کتابی از بساط کتابفروشی دست دوم آقای بوستان در اهواز خریدم به نام ادبیات معاصر گردآوری رشید یاسمی که برایم در آن سال‌ها بسیار زیبا و جذاب بود و هنوز هم خوشبختانه آن را دارم. از طریق آن کتاب با نمونه‌هایی از شعرهای شاعرانی چون: ادیب‌الممالک فراهانی، ادیب پیشاوری، ادیب نیشابوری، پروین اعتصامی، جلال همایی، بدیع‌الزمان فروزانفر، شاهزاده افسر قاجار، شاهزاده اورنگ، ایرج‌میرزا جلال‌الملک و چندین شاعر دیگر حتی سعید نفیسی، که به شاعری شهرت نداشت، آشنا شدم. بعدها نیز مجموعه‌هایی از شعر شاعران ادوار مختلف گردآورده مهدی حمیدی شیرازی، ذبیح‌الله صفا، جعفر شیدبان، سیدهادی حائری (کوروش)، حسین مکی، امیر مسعود سپهرم و دیگران را خریدم و مورد استفاده قرار دادم. مرحوم سیدابوالقاسم انجوی شیرازی نیز کتابی گردآورده بود با عنوان: سفینه‌غزل با مقدمه‌ای مستوفی و مفید درباره غزل و تذکره‌ها و سفینه‌های اختصاصی غزل که بحمدالله هنوز هم آن را در اختیار دارم. و همچنین کتاب از پنجره‌های زندگانی که مجموعه‌ای است از غزل‌های منتخب که به همت محمد عظیمی گردآوری و تدوین شده است.

کتاب حاضر که با عنوان شهد اما شوکران (گردآورده مهدی مظفری ساوجی) منتشر شده نیز فی الحقیقه مجموعه‌ای است منتخب با محوریت غزل، اما نه غزل به مفهوم شعر عاشقانه و دربرگیرنده

مفاهیم دلدادگی و زیبایی معشوق و شوق وصال و رنج هجران بل شعرای که در قالب متعارف و مألوف غزل از آلام مردم، مضمیقه‌ها، نابرابری‌ها، شدائد اجتماعی و مشکلات معیشتی سخن می‌گویند. این کتاب مشتمل بر فهرست مطالب و یک مقدمه و شش مقاله مفصل که از صفحه ۳۴ تا ۱۳۵ را دربرمی‌گیرد، یعنی بیش از ۱۰۰ صفحه، غزل اجتماعی را به تفصیل شرح داده و خصوصیات این نوع غزل و ارتباط آن با شرایط جامعه و وقایعی که توانسته‌اند بر شعر کشور اثر بگذارند مورد پژوهش و بیان قرار گرفته است.

مؤلف در بخش‌های اول و دوم کتاب به بررسی غزل فارسی از ابتدا تا پایان دهه هفتاد می‌پردازد. آن‌گاه ویژگی‌های غزل اجتماعی را برمی‌شمرد و تحولات و دگرگونی‌های این قالب از شعر از نظر محتوا و مضمون و اهداف طی ادوار مختلف شعر فارسی مورد مذاقه قرار می‌گیرد. مؤلف در این قسمت از آثاری چون سبک‌شناسی سیروس شمیسا، کتاب ارجمند سخن و سخنوران تألیف استاد فقید بدیع‌الزمان فروزانفر، کتاب‌های پر بار با کاروان حله و سیری در شعر فارسی از دکتر عبدالحسین زرین کوب، تاریخ ادبیات در ایران از دکتر ذبیح‌الله صفا، تاریخ ادبی ایران اثر پروفیسور ادوارد براون انگلیسی، ترجمه مرحوم خان بابا صالح و مرحوم علی اصغر حکمت، تاریخ ادبیات ایران نگاشته پروفیسور ریپکا و امهات کتب ادبی و تراجم احوال شاعران و مجموعه‌های گونه‌گون شعری بهره برده است. و همین منابع دست اول و مهم نشان‌دهنده ارزش کار و ارزشمندی انتخاب مؤلف است.

بخش اول کتاب به غزل فارسی از ابتدا تا عهد مشروطه می‌پردازد که در آن نگاهی اجمالی اما در عین حال گسترده به جریان شکل‌گیری غزل در ادبیات فارسی معطوف می‌شود. غزل اجتماعی در

حوزه عاطفه و خیال و اندیشه شاعران سبک عراقی در همین بخش مورد بررسی قرار گرفته است. آنگاه غزل عهد صفوی و خصوصاً سبک هندی یا اصفهانی به بررسی و قضاوت اجمالی کشیده شده است. سپس خصوصیات غزل دوره بازگشت یعنی زمانی که شاعران از انحطاط و انحراف حادث شده در سبک هندی به جان آمده بودند بررسی و تحلیل شده است. مؤلف در این بخش، به ۴۵ اثر از دیوان گرفته تا مجموعه مقالات و آثار پژوهشی ادبی مراجعه کرده است. تنها شش نسخه متفاوت و بسیار معتبر از دیوان حافظ را برای ارائه نمونه، مورد مطالعه قرار داده که این میزان از دقت و وسعت کار برای مؤلف جوان کتاب کاری ستودنی است.

بخش دوم به موضوع غزل فارسی از عهد مشروطه تا دهه هفتاد یعنی تا ۱۳۸۰ شمسی پرداخته است. در این بخش نیز کیفیت غزل اجتماعی از عهد مشروطه تا آغاز انقلاب اسلامی در ۱۳۵۷ بررسی شده است. در این بخش به ۴۰ نیز به حدود ۳۰ کتاب تاریخی یا ادبی و اجتماعی مراجعه شده است.

مؤلف پس از تبرک کردن کتاب با غزلی از حافظ که فضای اجتماعی دارد:

یاری اندر کس نمی‌بینیم یاران را چه شد

دوستی کی آخر آمد دوستداران را چه شد

به بخش سوم یعنی غزل‌ها می‌پردازد که در این

بخش از صفحه ۱۴۱ تا ۷۷۵ به ارائه نمونه‌های

زیبا و مقبول غزل اجتماعی از مشروطه به بعد می‌

پردازد. در این بخش از آثار و اشعار این شاعران بزرگ

و نامدار - که نزدیک به ۳۰ دیوان و مجموعه شعر است -

استفاده شده است: سید احمد ادیب پیشاوری، عبدالجواد ادیب

نیشابوری، علی اشتری (فرهاد)، پروین اعتصامی،^۲ سید کریم امیری

فیروز کوهی، محمد تقی ملک‌الشعراى بهار، حسین پژمان بختیاری،

فریدون توللی، ابوالقاسم حالت، جعفر خامنه‌ای، وحید دستگردی، میرزا

یحیی دولت‌آبادی، علی‌اکبر دهخدا، غلامرضا رشید یاسمی، غلامعلی

رعدی آذرخشی، غلامرضا روحانی، صادق سرمد، نیم تاج سلماسی،

شهریار، فتح‌الله شبیانی، عارف قزوینی، فرخی یزدی، مسعود فرزاد،

عالم‌تاج قائم مقامی، محمد قهرمان، احمد گلچین معانی، ابوالقاسم

لاهوئی، ایرج میرزا، میرزاده عشقی و استاد حبیب یغمایی مدیر

مسئول مجله مشهور یغما.

هر چند بعضی از شعرها قبل از اینکه پویایی یک شعر سازنده

اجتماعی را ارائه کنند فضایی اندوهگین، خاکستری و یأس‌آور را پیش

روی خواننده قرار می‌دهند. شعر اجتماعی نباید شعری نومیدکننده، سیاه و غم‌انگیز باشد. یکی از خصوصیات شعر اجتماعی تک‌پو و پویایی آن است.

اصولاً یکی از ویژگی‌های ممتاز «منتخبات شعر» این است که کارشناسانی بصیر، علاقه‌مند، باذوق، بی‌غرض، شعر دوست و شعر پژوه و با پشتکار و جستجوگر تهیه، گردآوری و تدوین کنند.

من از سال‌های کودکی و نوجوانی‌ام که با این گونه از آثار ادبی یعنی منتخبات شعر سروکار داشته‌ام، در نمونه‌های خوب و گزیده آنها معمولاً بهترین آثار و اشعار سراینده‌گان را خوانده‌ام و بعدها که به اصل منابع و به اصطلاح کلیات شاعران مراجعه کرده‌ام، دریافته‌ام که بهترین‌ها، گزیده‌ترین‌ها و به یادماندنی‌ترین‌ها انتخاب شده و در کنار هم قرار گرفته‌اند. مرحوم دکتر مهدی حمیدی شیرازی که مجموعه بهشت سخن را از میان آثار منظوم کلاسیک تهیه کرده بودند یا مرحوم دکتر ذبیح‌الله صفا یا دکتر سید محمد دبیرسیاقی که مجموعه‌هایی از این نوع برای استفاده دانشجویان مقاطع مختلف تهیه و تدوین کرده بودند بی‌شک دلپذیرترین و استوارترین نمونه‌های کار شاعران انتخاب شده بود یا در شعر معاصر ایران: سیروس طاهباز، فروغ فرخزاد (از نیما تا بعد)، محمد حقوقی و... نمونه‌های بسیار خوب و تپیک آثار شاعران نوپرداز را برگزیده بودند و این حقیقتی است که لزوماً باید در چنین سخن از آثار رعایت شود و به نظر می‌رسد که کتاب حاضر هم از این گونه است.

قسمت دوم از بخش دوم به غزل اجتماعی ایران از کودتای ۱۳۳۲ تا پیروزی انقلاب اسلامی (۱۳۵۷) می‌پردازد و نمونه‌های خوبی از شاعران معاصر را - که نوعاً عاشقانه و عارفانه صرف - به پیرامون خود ننگریسته و دلشوره و دغدغه‌های مردم روی آثار منظومشان اثر گذاشته ارائه کرده است. بعضی از این شاعران به «غزل‌سرا» شهرت ندارند و حتی گاه غزل‌های اندک و انگشت‌شماری گفته‌اند مثل منوچهر آتشی شاعر فقید که اصولاً شاعر نوپرداز بود. هوشنگ ابتهاج همان طور که قبلاً گفته شد شاعری نیمایی و نوپرداز بود ولی از سال‌های جوانی^۴ در روشن نگه‌داشتن مشعل «غزل» کوشایی و پویایی نمایشی داشت. غزل معروف او با مطلع:

نشود فاش کسی آنچه میان من و توست

تا اشارات نظر نامهران من و توست

به‌رغم شروع بسیار زیبای عاشقانه‌اش اهداف و عقاید اجتماعی و سیاسی او را باز می‌نمایاند و دو سه بیت بعد می‌گوید:

مدتی رفت و کسی مرد ره عشق نیافت

حالی چشم جهانی نگران من و توست
که به طور آشکار فقدان رهبری را در شرایط سرد و خاموش پس از کودتای ۲۸ مرداد ۳۲ ترسیم می‌کند. مثل شعر زمستان اخوان ثالث که در همان سال‌ها همه می‌دانستند که امید چه می‌گوید و غرضش از این هوای «بس ناجوانمردانه سرد» و این درختان که اسکلت‌هایی بلورآجین هستند چیست؟ به هر حال در این قسمت از گزینۀ خود، غزل‌هایی مناسب و دلنشین از این شاعران آورده است: ابتهاج، احتشامی، اخوان، ژاله اصفهانی، منصور اوجی، مهرداد اوستا، ادیب برومند، سیمین بهبهانی (۹ غزل)، یدالله بهزاد، محمدعلی بهمنی، نوذر پرتگ، بیژن ترقی، فریدون توللی (که در ابتدا شاعری نوپرداز

بود و بیشتر چهار پاره‌های پیوسته می‌گفت ولی بعد به طور کلی به غزل گرایید و شعرش در بسیاری موارد صبغه تیره و خاکستری یأس و اندوه دارد). هاشم جاوید، سید حسن حسینی، پرویز خائفی، عماد خراسانی، اسماعیل خویی، پروین دولت‌آبادی، محمد ذکایی (هومن)، نصرت رحمانی (شاعر نوپرداز که از شاگردان جوان نیما یوشیج بود و نیما بر اولین کتاب او تقریظ نوشت)، محمد رحیمی (گلبن)، احمد رفیعی، حمید سبزواری، سید محمد صادق سرمد، حتی احمد شاملو (الف: بامداد)، حسین شاه زیدی، محمدرضا شفیعی کدکنی ادیب، ادب‌پژوه، مترجم و قبل از همه شاعر نوپرداز که از یاران نزدیک اخوان ثالث بود، سید محمد حسین شهریار که بی‌شک در برپایی و پویایی غزل کلاسیک ایران نقشی تعیین‌کننده داشته است. مؤلف از این غزل‌پرداز نامی شش قطعه غزل با محورهای مورد نظر انتخاب و ارائه نموده است، ذبیح‌الله صاحبکار (سپه)، عباس صادقی، بهمن صالحی، علیرضا صدفی (آتش)، [زنده‌یاد] عمران صلاحی (که در شعر نو و طنز هم شهرت دارد)، علیرضا طبایی، محمد قهرمان، عباس مشفق، گلشن کردستانی، سیاوش کسرای (شاعر نامدار نوپرداز اجتماع‌گرای، با افکار و عواطفی مردمی و متبلور)، خسرو گلسرخی، محمدعلی گویا، سید فخرالدین مزارعی، محمود مشرف آزاد تهرانی (م. آزاد - که اخیراً بر اثر بیماری از دنیا رفت. او نیز شاعری نوپرداز بود، ترجمه هم می‌کرد، برای کودکان هم می‌سرود و به طور کلی شاعر نوپرداز بود و نه غزل‌سرای)، فریدون مشیری (شاعر نوپردازی که شعرش با طبیعت و زیبایی و لطافت‌های مندرج در کائنات حیات امتزاجی نیرومند داشت. او نیز از نسل اول شاعران نوپرداز بود که چند سال پیش به بیماری سرطان از دنیا رفت)، حمید مصدق، سیاوش مطهری (که این دو شاعر نوپرداز بودند، از نسل دوم شاعران نیمایی که مع‌الاسف اینک هر دو از دنیا رفته‌اند، در زمانی که به هیچ وجه انتظار رفتنشان نبود).

از رهی معیری چهره شاخص و معتبر غزل ایران چهار غزل معروف و مناسب آمده است هر چند که در این مورد و موارد دیگر از نمونه‌های ارائه شده، شعرها درون‌گرای، انزواطلب، بث‌الشکوی گونه و غمبارند و طبعاً نمی‌توانند شعر اجتماعی باشند، چرا که اجتماع با اندوه و انزوا ابتدا میانه‌ای ندارد. شعر اجتماعی باید محکم، بانشاط، پوینده و انگیزاننده باشد. از حسین منزوی چهره غمبار غزل معاصر ایران نیز چهار غزل نقل شده، نعمت میرزازاده (م. آزر)، از نادر نادریور شاعر نوپرداز و رماتیبست نیز سه شعر آمده است.

و غزل‌هایی از محمد نوعی، منوچهر نیستانی، اصغر واقدی (که این دو نیز سال‌ها در عرصه شعر نو گام زدند، اما هر دو هیچگاه از فضای غزل یا بیرون ننهاندند)، ابوالحسن ورزی (غزل پرداز نامدار) و...

کتاب‌شناسی این قسمت هم در ۵۸ مدخل از مجموعه شعرهای

قسمت «ج» که بخش پایانی کتاب است، به شعرهای سروده شده پس از پیروزی انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ تا دهه ۷۰ اختصاص دارد. در این قسمت ملاک انتخاب «زمان سرایش» است، نه محوریت «انقلاب» یا «جنگ». در این قسمت نمونه‌هایی از اشعار مناسب یا تا حدی مناسب از: آتشی، سعید آرمات، ابتهاج (۷ غزل)، افشین علاء (شاعر کودکان)، حسین اسرافیلی (شاعر اهل بیت)، صابر امامی، قیصر امین‌پور (چهره شاخص شعر حوزه انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی)، اوجی، اوستا، ساعد باقری، سیمین بهبهانی (۱۴ غزل)، محمد علی بهمنی، محمد رضا ترکی، تندرو صالح، اسماعیل خوبی، ولی‌الله درودیان، ذکایی (هومن)، نصرت رحمانی، محمدرضا روزبه، عزیزالله زبیدی، ضیاءالدین شفیعی، شفیعی کدکنی، حمیدرضا شکارسری، صاحبکار، صاعدی، صالحی، صلاحی، قادر طهماسبی، عزت‌الله فولادوند، غلامرضا قدسی، علی‌رضا قزوه، محمد قهرمان، عبدالجبار کاکایی، کسرائی، محدثی خراسانی، محمدی نیکو، مشیری، مصدق، منزوی، رحمت موسوی، میرشکاک، ورزی، بهروز یاسمی و... و بعضی از سرایندگان دیگر آمده‌است.

در پایان کتاب فهرست منابع و مراجع غزل‌ها و نیز فهرست غزل‌ها به ترتیب حروف ردیف و قافیه و در پایان راهنمای نام‌ها آمده است. تبویب و تدوین و تقسیم‌بندی کتاب طبق اصول و آیین نگارش و تألیف و تصنیف جدید و نظام‌مند صورت گرفته است. کار ناشر، کاری دلپسند و پاکیزه است. چاپ، صفحه‌بندی، نوع کاغذ و عناصر فیزیکی کتاب نیز خوب و مطلوب‌اند.

از غزل و خصوصیات آن آغاز کردیم بگذار این مقال را نیز با غزل و غزل اجتماعی به پایان ببریم، اما این بار از زبان مؤلف که در گفت و گویی با کتاب هفته‌انگیزه خود را در تدوین و تهیه این کتاب چنین بیان کرده است: «دلیل اول من [برای تهیه این کتاب] این بود که در دوره معاصر - البته اگر دوره معاصر را از انقلاب مشروطه به این طرف در نظر بگیریم - نخستین بارقه‌های اجتماعی و مردمی شعر، در قالب غزل شکل گرفت. مردم ما به نوعی ادبیات اجتماعی خود را دست کم در دوره مشروطه در آثار شاعرانی چون میرزاده عشقی، فرخی یزدی، ملک‌الشعراى بهار، عارف قزوینی، ابوالقاسم لاهوتی و چند شاعر دیگر که غزل‌سرا بودند، دنبال می‌کردند. دلیل دیگر اینکه رویکرد شاعران امروز به غزل بسیار چشمگیر و در خور تأمل است. حتی شاعرانی نظیر نیما، شاملو، سپهری، اخوان ثالث و... به این قالب گرایش نشان داده و کم و بیش آثاری در این قالب ارائه کرده‌اند...»

البته نگارنده این سطور معتقد است که غزل تنها یک قالب نیست بلکه قالبی است با درونه‌ای دلپذیر، لطیف و کریستال. کالبدی است دربرگیرنده جانی روشن و احساسی متبلور، ظرفی با مظهری دلنشین و دوست‌داشتنی. یکی از چهره‌های غزل‌پرداز معاصر - محمد

شاعران برگزیده و آثار مربوط به شعر و شاعری آمده است. ارائه همین کتاب‌شناسی که با دقت و طبق اصول بیبلوگرافی تهیه و تدوین شده است، یکی از مزایای خوب این کتاب است که هیچ شعر یا مطلبی را بی‌سند رها نکرده و همه جا به خواننده‌اش یاری رسانده تا بتواند اصل سند را به دست آورده و با سایر شعرها و عقاید و آرای پدیدآورندگان آشنا شود. شاید تنها ایرادی که بتوان به این کتاب گرفت این است که مرز بین شعر اجتماعی و شعر اندوهبار فردگرایانه (اندیویدالیستی) مشخص نشده است. شعرهای اشک و آه و گریه و زاری و شکر و شکایت در کنار غزل‌های مردم‌گرایانه پویای دینامیک آمده‌اند. بسیاری از شعرهای این مجموعه مشتمل بر اعلام و اساطیر، اشارات و تلمیحات و نکات تاریخی و بدیعی و بلاغی هستند که شاید برای خوانندگان جوان مبهم و نیازمند توضیح باشند. می‌دانم اگر مؤلف، این مهم را انجام می‌داد قطر کتاب از آنچه هست بسیار افزون‌تر می‌شد و به نوبه خود مشکل جدیدی به وجود می‌آورد. اما به هر حال شاید بتوان در ویرایش‌های بعدی یا تقسیم آن به مجلدهای جداگانه برای حل این مشکل چاره‌ای اندیشید.

علی بهمنی - سرایش غزل را شنا کردن بر خلاف جریان آب می‌داند و اعترافی کاملاً درست است. به گمان من غزل با همه زیبایی‌ها و ظرافت‌هایش عمری طولانی کرده و به قول مولانا:

نوبت کهنه فروشان درگذشت

نو فروشانیم و این بازار ماست

یا باز به قول او در مثنوی معنوی:

هدیه شاعر چه باشد شعر نو

آید و بنهد محبان را گرو

شاعر امروز به زبان شعری امروز نیاز دارد. ما باید آفاق جدید

شعری را بیازماییم. باید فرزند زمان خود باشیم.

از این منظر راه شاعران نوپرداز ادامه منطقی راهی است که

ناصرخسرو، سنایی، مولوی، سعدی، حافظ و دیگران و دیگران رفتند.

باید راه‌های جدید را تجربه کرد، هموار ساخت و در اختیار پیوندگان

قرار داد و پیمایش راه‌های گذشته و حرکت دورانی گویای هیچ

پیشرفت و ارتقایی نیست و می‌دانیم شعر و ادبیات و هنر ماحصل

زمان خود و زبان خود است. با زمان پیش برویم هر چند که نگاه ما

به گذشته نگاهی شادمانه و پرافتخار باشد.

پی‌نوشت

۱. قلب Heart به همین معنای متعارف آن یعنی عضو صنوبری قرار گرفته در قسمت متمایل به چپ قفسه سینه انسان در ادبیات قدیم همیشه با واژه دل مشخص می‌شده و در دوران متأخر کلمه قلب جای دل را عمدتاً گرفته است.

۲. در این زمانه رفیقی که خالی از خلل است

صراحی می‌ناب و سفینه غزل است

(حافظ)

۳. هر چند بعضی از شعرهای ارائه شده از جمله قطعه معروف:

این که خاک سپهش بالین است

اختر چرخ ادب پروین است

نمی‌توانند غزل باشند و بعضی دیگر از نمونه‌ها هم بیشتر بٹ

الشکوی هستند.

۴. او اینک تنها شاعر نوپردازی است که از زمان نیما یوشیج به جا

مانده و خدا را شکر در قید حیات است. امید، بامداد، نادرپور، کسرابی،

مشیری، زهری، فروغ، هنرمندی، رحمانی و... همه رفتند و اینک تنها

ابتهاج است که برای ما بوی نیما و دوستان و شاگردانش را می‌دهد.

